

Záróbeszámoló

Régi magyar családnévek névvégmutató szótárának kiadása

OTKA K 68540 sz.

1. A pályázat célja a történeti magyar családnévanyag a tergo szótárának elkészítése volt. Hasonló munkák állnak rendelkezésre a 60-as évek vége óta a magyar nyelv szókincséről és toldalékairól, az 1980-as évek második felétől pedig egyes tulajdonnévtípusokról: az újmagyar kor hivatalos helynévanyagáról, valamint a korai ómagyar kor egyénnév- és helynévanyagáról. E munkák adott időszak adott névtípusának teljességre törekvő névanyagát teszik vizsgálhatóvá a tergo formában. Hiányzott azonban mellőlük egy fontos névtípus, mégpedig családnévanyagunk hasonló feldolgozása. Ennek kézenfekvő alapjául Kázmér Miklós *Régi magyar családnévek szótára* című, a történeti magyar – magyar nyelvi eredetű, természetes keletkezésű – családnévanyagot jól reprezentáló munkája (a továbbiakban: CsnSz., 1993, 1172 lap) kínálkozott.

Amikor a családnév-vég-mutató szótár készítésének gondolata 2006-ban pályázattá formálódott, eleve nem számolhattunk Hajdú Mihály *Családnévek enciklopédiája* című, a mai magyarországi családnévanyag különböző nyelvi eredetű családnéveit tárgyaló, éppen ezekben a hetekben megjelent munkájával, illetve az ennek alapvető forrását képező magyarországi népesség-nyilvántartási adatbázis felhasználásának lehetőségével. Kázmér Miklós szótárának feldolgozása a magyarországi családnévanyag csupán egyik, de legfontosabb részlegének, a történeti magyar családnévek állományának vizsgálatára biztosít lehetőséget. A CsnSz. példányai ma antikváriumokban sem szerezhetőek be, legfontosabb adatainak hozzáférhetővé tétele így egyúttal forrásértékű anyagot is közvetít a nyelv- és a történettudomány különböző ágai számára.

2. Jelen munka a CsnSz. szótári anyagának sajátos feldolgozása: címszóként feltüntetett családnévadatainak a tergo közreadása, a vonatkozó névcikk legfontosabb információival kiegészített formában. Az önálló címszók esetében ez a névadás feltehető motivációjának, azaz szemléleti alapjának – egységes rendszerbe foglalt, kódolt – közlését jelenti, valamint az első közölt névadat előfordulásának évszámát. (Az utaló címszók utalóként szerepelnek itt is.) Ez a munka ilyen értelemben tehát Kázmér Miklós családnévszótárának kiegészítéseként, sajátos tartalomjegyzékeként használható. Összetartozásukat a kötet külső kiállításával is tükrözni igyekeztünk.

Kázmér nagyszabású névadattára a történeti Magyarország, illetve a magyar nyelvterület egészéről meríti anyagát, időben pedig a magyar családnévrendszer kialakulásának és megszilárdulásának korát, a 14–17. század folyamát öleli át. Kitűzött célja szerint a magyar eredetű, illetve magyarból is származtatható családnéveket tartalmazza. Széles körű forrásanyag feldolgozásán alapul, és a viszonylagos teljességre, a lehetőségek szerinti reprezentativitásra törekszik. A szócikkeibe felvett névadatok közt a latinus formák nem szerepelnek, ugyanakkor a szótárban szereplő adatok egy része is csak potenciális – még nem feltétlenül öröklődő, azaz tényleges – családnév. Utóbbi tényezők azonban a szótár címszóállományát magát nemigen érintik, annak feldolgozásával tehát a történeti magyar családnéveknek összességében megbízható anyagához juthatunk.

A CsnSz. számos írásbeli, hangtani, alaktani, morfológiai névváltozatot tartalmaz, ezeket több szempontú lexicográfiai bokrosítással rendezi névcikkekbe. Önálló címszavakként a mai köznyelvi kiejtésnek és helyesírásnak megfelelő családnévformákat tünteti fel, a ma is meglévő névváltozatok közül a gyakoribb hangtani változatot, a csupán történeti alakok közül a név etimológiájának megfelelőbbet. Utaló címszavakként a napjainkban is használatos

hangtani változatokat adja meg, az ortográfiai variánsok közül csupán a nehezebben azonosíthatókat. A feldolgozott családnévszótárban az eredeti fűlőszöveg szerint „mintegy 9800” szócikk (a szakirodalom máig így tartja számon), ténylegesen azonban 10 466 önálló és 3635 utaló címszó – összesen 14 101 címszó – szerepel. Névvégmutató szótárunk ezt a címszóanyagot – családnévanyagot – dolgozza fel.

A feltehető motivációkat a CsnSz. szövegszerűen magyarázza. Jelen szótár e magyarázatokhoz igazodik; kiegészítésekre, módosításokra, azaz a módszeres vagy egyedi felülbírálatra eleve nem kívánt vállalkozni.

A CsnSz. névcikkeiben legelsőként közölt névadat nem tekinthető abszolút értelemben, biztosan a legkorábbi családnévi előfordulásnak, legalább tájékoztató jelleggel azonban ezeket is közöljük.

A CsnSz.-ből felvett adatokon csak néhány szükséges esetben (tévesen felvett utaló címszók, kimaradt évszámok kapcsán) változtattunk.

3. A pályázati munka első, legidőigényesebb szakaszát a megfelelő adatbázis elkészítése jelentette. Excel fájlban rögzítettük a CsnSz. teljes címszóanyagát, vele együtt az egyes nevek motivációit az eredeti szövegezés szerint, és a legkorábbiként megadott névadatok évszámát. A biztonság kedvéért rögzítettük azt is, ha a szótár bizonyos magyarázatokat kérdésesként tüntetett fel, bár később azonban ezeket a járulékos információkat érdemben nem hasznosíthattuk. Az adatbázis-építés Láncz Éva Anna feladata volt, az alkalmi segítők közreműködésével végzett ellenőrzés úgyszintén.

A következő fázis az adatbázisba foglalt információk feldolgozása, a motivációk meghatározása volt: a sokszor igen változatos módon megszövegezett – s mint kiderült, teljesen következetes rendszert nem alkotó – motivációkat rendszerben leírni, kódolni. Az alkalmazandó rendszerezést ezzel párhuzamosan kellett megalkotni (a szótár illet nem közöl), úgy, hogy az a CsnSz. értelmezéseiből építkezzen, a lehetőségek szerint következetes és egyértelmű legyen, és a nevekben kifejeződő tartalmak sokféleségének is kellő teret biztosítson. Egy mértéktartóan tagolt tipológia kialakítására és alkalmazására törekedtünk, mely néhány világosan elkülöníthető fő kategóriát tagol szükség szerint további csoportokra. Az alkalmazott rendszerezés így sem problémamentes, de a fő céloknak teljesen megfelel. Mindez többszörösen ismétlődő, egyre finomítható rendszerezéseken, az anyag többszöri újrendezésein keresztül valósult meg, ami elsőrendűen a témavezető felelőssége és feladata volt. Ez a fázis nem egyszerű adatfeldolgozást, hanem komoly névtani elemző és rendszerező, elméleti és gyakorlati szerepvállalást igényelt. Az adatbázis kezelésében, rendezésében és elemzésében Láncz Éva Anna nyújtott segítséget, és itt kapcsolódott be a munkálatokba Mártonfi Attila is.

A végső szakaszt az adatbázis végső rendezése, szótári formába öntése és a tergo rendezése, a szótár anyagát és használatát segítő, magyarázó bevezető, a statisztikák és a mellékletek elkészítése, a kötet megszerkesztése és közzététele jelentették. Ez a fázis – feladattípusok szerinti megosztásban, illetve együttműködésben – a témavezető és a két további résztvevő munkájának eredményeként fejeződhetett be. A kötet névanyagának következetes és teljes a tergo rendszerbe állítása, a kötet lexikográfiai arculatának kialakítása, illetve technikai szerkesztése Mártonfi Attila munkája volt. A kötet nyomtatott formában megjelent, pdf formátumban az interneten is elérhető.

4. A pályázatot 2006 tavaszán nyújtottuk be, a szerződéskötésre azonban – az OTKA szabályainak az eredeti kutatóhelyet érintő változásai, illetve az ezzel kapcsolatos folyamatok elhúzódása miatt – csak 2008 tavaszán kerülhetett sor. Ekkorra azonban az érintett személyek már olyan egyéb, korábban nem tervezett szakmai feladatok résztvevői és felelősei is lettek, amelyek mellett ez a korábbiakra tervezett kutatási program a tervezetthez képest lassabban

haladhatott csupán. A munkát nehezítette még, hogy a feldolgozandó motivációs rendszerezés – az alapanyag jellegéből kifolyólag – a vártnál jóval több időt és munkát igényelt.

Ezekkel összefüggésben kértük a pályázat futamidejének meghosszabbítását. 2008 végéig elkészítettük az adatbázist és ellenőriztük anyagát, továbbá belekezdünk a motivációs rendszerezés elkészítésébe. 2009 folyamán befejeztük a kódolást, és elkezdjük magának a kiadandó szótárnak a tartalmi és technikai elkészítését. A legkomolyabb számítástechnikai háttérrel (komolyabb számítógép), eszközökkel (papír, festék) és közreműködést, valamint a nyomdai előállítást ez az utolsó fázis igényelte. Ebből adódik az is, hogy a pénzügyi keret felhasználására a pályázati időszak utolsó szakaszában került sor.

5. Külön kell szólni a motivációk kérdésköréről, mely jellegéből adódóan a családnevek rendszerezésének számos problémát magában rejtő területének számít. Kázmér Miklós szótára e feltehető motivációk megadására is törekszik, bár e téren egyenetlenségekkel, következetlenségekkel (hasonló típusú nevek motivációs rendszerének eltérő értelmezése, ill. leírása) is számolnunk kell. A motivációkat újraértelmezni azonban nem kívántuk, mely számos további bizonytalanságot jelenthetett volna.

A CsnSz.-ben feltett motivációk egységes rendszerű kódolása során a fő motivációs kategóriákat számjegyekkel, alkategóriákat latin kisbetűkkel kiegészítve jelöltük; számba véve a többszörös lehetőségeket is. A CsnSz. alapján felállított – a korábbi és az újabb névrendszertanok elméleti eredményeit hasznosító, de a szakirodalomban használatosaktól többé-kevésbé eltérő – motivációs tipológiát az elkészült munka bevezetőjében ismertetjük. A rendszerezést a CsnSz.-ben kiemelt fontosságú – az egyes családnevek tipológiai, jelentéstani és motivációs – párhuzamaira, rokon neveire utaló, az adott típust részletesebben kifejtő címszók példájával mutatjuk be. Tekintve, hogy a CsnSz. elvszerűen él az ilyen értelmű bokrosítás eszközével, e címszók itteni felsorolása a szótár névanyagához mellékelt sajátos tartalommutatóként is hasznosítható.

Jelen munka az egyes motivációs típusoknak a feldolgozott névanyagon belüli statisztikai arányait is közli. Kétféle módon is: csak a CsnSz.-ben első helyen megadott motivációk alapján (a szakirodalomban gyakran alkalmazott egyszerűsítés), de az összes feltett motivációs típus számba vételével is (pontosabb képet adó számítási mód). Ezzel a történeti magyar családnévanyagról a rendelkezésünkre álló legreprezentatívabb anyagon alapuló eredményeket közli, Kázmér ítéletein alapulóan, fontos viszonyítási alapot jelentve a további névrendszertani-statisztikai vizsgálatok számára.

Az egyes típusokba tartozó (önálló címszóként megadott) családnevek teljes listáját névvégmutató szótárunk mellékletként közli; a több lehetséges motivációval felvett neveket (külön jelöléssel) minden helyen feltüntetve. A CsnSz. hatalmas, de papírszótár formában csak nehezen mozgósítható, teljes egészéért pedig alig vizsgált anyagát teszi áttekinthetővé ilyen módon. A kódolási rendet a kötet használatát megkönnyítendő magyar és (másik oldalán) angol nyelvű könyvjelző formájában is mellékeljük.

6. A régi magyar családnevek névvégmutató szótára a magyarországi családnévanyag meghatározó részlegének, a természetes keletkezésű történeti magyar családneveknek szakmailag megalapozott és jó reprezentativitású gyűjteményét tartalmazza. A névanyag a tergo közreadásával a meglévő névstruktúrák, névelemek, a névképzés vagy egyes tótani jellemzők tipológiai szempontú, módszeres vagy eseti vizsgálatában nyújthat segítséget. Ez a magyarországi családnevek állományának további – mesterséges alkotásmódú, illetve későbbi részlegeit érintő – kutatásában is hasznosítható lehet. A motivációs kódolás a teljes névállomány tipológiai áttekintésében, elemzésében alkalmazható. Hasonló méretű és reprezentativitású magyar családnévanyag ilyen feldolgozása a magyar névtani

szakirodalomban új eredménynek számít, és hasonló további vizsgálatok számára forrásként és viszonyítási pontként is szolgálhat.

A szótár emellett, közvetve, a családnevek igen nagy hányadának alapjául szolgáló korabeli személynevek és helynevek kutatásának is segédeszköze lehet. Egyrészt a keresztnévek, egyénnevek állományának, változatainak, becéző formáinak, a becézés nyelvi eszközeinek vizsgálatában, másrészt a családnévalkotásban felhasznált helynevek, helynévtípusok vonatkozásában. (Különösen, hogy e névtípusok szótárai ebből az időszakból egyelőre nem, vagy a tergo formában nem állnak rendelkezésünkre.)

A szótár a benne lévő információkat a CsnSz.-hez képest könnyebben és nyelvtudástól függetlenül teszi áttekinthetővé, elektronikusan is közzétett formájában egyúttal számítógépen is kereshetővé. A bevezető angol nyelvű, rövid összefoglalója a külföldi kutatók számára teszi megfelelően értelmezhetővé és hasznosíthatóvá anyagát. Tekintve azt az ismerethiányt, valamint tévedéseket, amelyek külföldi szakmunkákban, névszótárakban e tulajdonnevekkel kapcsolatban megmutatkoznak, a határokon túli, idegen nyelvű felhasználás lehetőségét is érdemes kihasználnunk.

7. Az elkészült kötetből a legnagyobb hazai könyvtáraknak, hazai és határon túli kutatóhelyeknek egyaránt juttatunk példányt, recenziós példányt több hazai és külföldi szakfolyóiratnak is. Az elektronikus változatot az ELTE és a Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtani Tagozatának honlapján egyaránt elérhetővé, szabadon letölthetővé tettük.

A lezárt pályázat kifejezetten az itt megjelölt anyag feldolgozásának, rendszerezésének, szótárrá szerkesztésének megvalósítására irányult, egyedüli célja a *Régi magyar családnevek névvégmutató szótára* című munka megjelentetése volt. Az ehhez kapcsolódó alapvető tanulságokat, az anyag statisztikai feldolgozásának eredményeit, a kialakított rendszerezést, az egyes névtípusok bokrosított és teljes címszólistáját ugyancsak ebben a megjelent kötetben: a bevezetőben és mellékleteként tettük közzé.

A munkához kapcsolódó önálló tanulmányok készítését a pályázatban nem határoztuk meg célként, bár jövőbeli elképzeléseink közt ilyenek is szerepelnek. A véglegesen, a kódolással felszerelt adatbázis 2009 második felére, maga a szótár 2009 végére lett kész; anyagát, munkaváltozatait azonban néhány, jelenleg megjelenés előtt álló munka már felhasználta. Így N. Fodor János „Északkelet-Magyarország személyneveinek komplex nyelvi elemzése (1401–1526)” című doktori disszertációja (Bp., 2008) vagy a pályázati munkában tevékenykedő Láncz Éva Anna „Régi magyar családnevek rendszere” című szakdolgozata (Bp., 2008); ő immár doktorandusz hallgatóként folytatja a témakör kutatását.

A CsnSz. állományából rögzített történeti névkorpuszt egy másik, 2008-ban kiváló minősítéssel lezárult négyéves OTKA-pályázat (K 49095) során szintén sikerrel hasznosítottuk: az 1867 és 1896 közötti magyarországi családnév-változtatások adatbázis-kezelő programjába is importáltuk, mellyel a névváltoztatások során felvett újabb kori, mesterséges és a természetes keletkezésű történeti magyar családnévanyag vált összevethetővé. Bízunk egyúttal abban is, hogy az újabb, nagyobb szabású családnév-kutatási projektek – így pl. a jelenleg a tervezés és az előtanulmányok fázisában lévő mai magyarországi családnév-atlasz programja –, de egyéb nyelvészeti és névtani kutatások is jól hasznosíthatják majd eredményeinket.

Budapest, 2010. január 28.

Farkas Tamás
témavezető